

Bäbekleri leglekleriň getirýändigi baradaky ynanjyň gadymy türkî mifologiýasyndaky kökleri boýunça seljermeler

Category: Kitapcy, Mistika we fantastika, Sözler

написано kitapcy | 23 январа, 2025

Bäbekleri leglekleriň getirýändigi baradaky ynanjyň gadymy türkî mifologiýasyndaky kökleri boýunça seljermeler BEBEKLERİ DÜNYAYA LEYLEKLERİN GETİRDİĞİNE DAİR İNANCIN TÜRK MİTOLOJİSİNDEKİ KÖKLERİ ÜZERİNE

Göçmen kuşlardan, olan leylek, yaşam tarzı ve görüntüsü ile daima insanoğlunun dikkatini çekmiştir. Diğer birçok kuş türüne göre uzun sayılabilecek ortalama yetmiş yıllık ömürleri vardır. Çok yaşlı kimselere “leylek eti yemiş” (Akalın 1993: 50) denmesi leylek ile insanoğlu arasındaki yakın ilgiye işaret etmektedir. Leyleklerin her yıl aynı yuvaya dönmeleri, -Türklerin önem verdiği veçhile tek eşli yaşamaları, yavrularını uzun süre yuvada özenle beslemeleri, ailelerinin yaşlı bireyleri ile yakından ilgilenmeleri, onlara yiyecek temin etmeleri, insanla iç içe olarak evin bacasında yaşamaları insanoğlunda saygı uyandırmıştır. Günümüzde türkölere (Duran 2009), şiirlere (Akbaş 2011: 15-16) ve kurgusal metinlere (Anar 2010: 220-229) mitolojik anlamıyla konu olmaya devam etmiştir. Leyleklerin güzün göçe hazırlanırken sergiledikleri veda törenleri ve müsabakalar da insanoğlu tarafından kutsal törenler olarak algılanmıştır.[1] Bu makalede bebekleri dünyaya leyleklerin getirdiği inancı, Türk inanç sisteminde kuş suretinde tasvir edilen dişi hami ruh “Umay” bağlamında incelenecektir. Kuş biçiminde algılanan insan ruhu, doğum ve bebek ile ilgili olarak leyleğin eski

Türkler açısından taşıdığı anlam, bu mitik tasavvurun Anadolu coğrafyasında ne şekilde güncellendiği tespit edilecektir.

1. Eski Türk Kaynaklarında Leylek

Üzerinde duracağımız eski yazılı kaynakların başında Çin yıllıkları gelmektedir. Göktürklerin sosyal, siyasal, kültürel ve dinsel yapısı ve tarihi hakkında önemli bilgiler içeren Çin kaynakları, Göktürklerin kurttan türeyişini anlatan efsaneye, ayrı ayrı dönemlerde yazılan üç ayrı kaynakta üç kez yer vermiştir.[2] Göktürklerin kurttan türeyişiyle ilgili bu üç rivayetin ikisi hemen hemen aynı iken, üçüncüsü biraz daha farklıdır ve Göktürklerin mitik tefekkürü hakkında çok daha ayrıntılı bilgiler içermektedir.

Bahaeddin Ögel tarafından Çin kaynaklarından nakledilen Göktürklerin kurttan türeyişini anlatan üçüncü rivayette, tabiatüstü kudrete ve özelliklere sahip olan, yağmurun yağması ve rüzgârın esmesi hususunda emirler verebilen İ-ci-Ni-su-tu'nun yaz ve kış tanrıları'nın kızları olarak nitelendirilen iki karısından söz edilmektedir. Bu kadınlardan birisi (metinde hangi kız olduğundan söz edilmemekle birlikte bu kız, beyaz leylek nedeniyle "yaz tanrısı"nın kızı olmalıdır) dört çocuk doğurur ve bu çocuklardan birisi, beyaz leyleğe dönüşür (Ögel, 1993: 27).

Söz konusu rivayetten de anlaşılacağı üzere leylek, insan soyludur[3] ve sıcaklığı, baharı ve yeniden doğuşu simgelemesinden de anlaşılacağı üzere, yağmurun yağması ve rüzgârın esmesi hususunda emirler verebilen I-ci-Ni-su-tu'nun eşlerinden "yaz tanrısının kızı"ndan dünyaya gelmiştir. İnsan soylu olması, "yağmurun yağması ve rüzgârın esmesi hususunda emirler verebilen" İ-ci-Ni-su-tu ile "yaz tanrısı"nın kızı'ndan doğmuş olması, leyleğin Türk inanç ve düşünce sisteminde yer alan kimi kutsal kuşlarla ilgili inanışlardan bütünüyle bağımsız olmadığını göstermektedir.

Leyleğe dolaylı bir şekilde yer veren eski yazılı kaynaklardan birisi de Divanü Lügati't-Türk'tür. Eserde yer alan Saka hükümdarı Şu ile ilgili aktarımlar arasında leylekten söz

edildiği görülmektedir. Söz konusu aktarımlarda Zülkarneynle mücadele eden Hakan Şu, geri çekilen Zülkarneyn'i takip ederek Balasagun'a kadar geri döner. Kendi adıyla "Şu" olarak adlandırılan bir şehir kurar ve oraya bir tılsım bağlanmasını emreder. Kaşgarlı, söz konusu aktarımda, kendi döneminde (11. yy.) bile leyleklerin bu şehrin karşısına kadar geldiğini fakat şehrin ötesine asla geçemediklerini ifade eder. Kaşgarlı'ya göre bu tılsım, o günden bugüne kadar kalmıştır (Kaşgarlı Mahmut, 1999: 416).

Kaşgarlı Mahmud tarafından aktarılan rivayette, Şu tarafından kurulan "Şu" adlı şehrin bir tılsım tarafından korunduğuna vurgu yapılmıştır. Şehri koruyan tılsımın gücü ve etkisinin ne olduğu, çeşitli engelleri aşarak bulundukları yerlerden çok uzaklara kadar uçabilen leylekler üzerinden gösterilmeye çalışılmıştır.

Leyleği, Türkler arasındaki hayvanların her türlü davranışını iyiye ya da kötüye yorma geleneği çerçevesinde Hun kağanı Attilâ'nın hayat hikâyesiyle ilgili aktarımlarda da görmek mümkündür.

Hunların hükümdarı Attilâ, Akileya'yı kuşattığında yuvalarını şehrin çatılarında kurmuş leyleklerin, her zamankinin aksine yavrularını şehrin dışına götürdüklerini fark eder. Attilâ, bu olayı şehrin düşeceğine bir işaret olarak algılar. "Aç kalmış veya korkmuş leyleklerin kuşatma altındaki şehri terk etmelerinin doğal olmasının pek önemi yoktur. Attilâ, ileride ne olacağını önceden kestirebilen leyleklerin, orduları engellemeseydi şehirlilerin davranacakları gibi davrandıklarını düşünür. Ama leyleklerin kaçarken şehrin mutluluğunu götürmelerinin şehrin düşmesine neden olacağını da düşünmüştür kuşkusuz." (Roux, 2005: 80-81)

Jean-Paul Roux'nun ifade ettiği üzere, diğer pek çok millette olduğu gibi Türkler hayvanların her türlü davranışını hayra ve şerre yormuşlardır (Roux, 2005:80). Leyleklerin davranış biçimlerini iyi ya da kötüye yoran Türkler, uzun dönemleri kapsayan gözlemlere dayanmakla birlikte, bazı hayvanların olabilecek şeyleri insanlardan çok daha önce sezdikleri ya da bildikleri inancına sahiptirler. Nitekim Attilâ'nın gördüğü durum

hayvanların, özellikle de leyleklerin olacakları önceden bilmeleri ya da sezmeleriyle doğrudan bağlantılıdır. Attilâ'nın gözlemlediği leylekler, Roux'nun ifadesiyle, yaşadıkları şehri terk edip giderken şehrin mutluluğunu da yanlarında götürmüşlerdir. Bu durum leyleklerin bolluk ve bereket olgusuyla olan doğrudan ilişkisini göstermesi bakımından son derece önemlidir.

2. Bir Mitik Tasavvur Güncellemesi: Kuş Suretinde Tasavvur Edilen Koruyucu Dişi Ruh Umay'dan Leyleğe

Leylekle ilgili eski yazılı kaynaklarda yer alan inanışları, başka kaynaklara başvurarak daha ayrıntılı bir şekilde ele almak mümkündür. Fakat biz, eski yazılı kaynakların verdiği bu bilgilerle yetinerek günümüze gelmek istiyoruz. Acaba günümüz Türkleri arasında leylekle ilgili algılamalar nelerdir?

Halk arasında bebeklerle -genellikle- anneleri arasında oynanan tekerlemeli "leylek oyunu" bugün anlamını yitirmekle birlikte leylek-bebek münasebetini mitolojik kökene bağlamaktadır.[4] Bebeklerde görülen cilt hastalıklarına "leylek ısırığı", "melek öpücüğü" gibi adların verilmesi bu düşünceyi desteklemektedir.[5]

Bilge Seyidoğlu tarafından Erzurum'dan derlenen masalların üçünün kahramanı olan leyleğin fonksiyonu da konuyla yakından ilgilidir(Seyidoğlu 1975:159 vd.). Masal formuna girmiş bu mitte leylek, nesilden nesile aktardığımız "gerçek" hikâyede olduğu gibi çocuğun ve yuvanın koruyucu ruhu olan Umay ve Ayısıt'ın vazifesini üstlenmektedir. Kutlu yaratılmış kahramanların, onların kutlu eşlerinin ve kutlu nesillerinin koruyucu ruhu ve yardımcısı olan leyleğin evin en kutsal yeri olan ocağın üzerinde, bacada yerleşmiş olması da mitolojik manzarayı tamamlamaktadır.

Leylekle ilgili olarak masallarla da güncellenen algılama ve inanışlar, leyleğin günümüz Anadolu Türkleri açısından nasıl bir anlam ifade ettiğini ortaya koyabilecek cinstendir. Sözlü kaynaklardan tespit edilen baharın müjdecisi leylekle ilgili bazı inanışlar ise şöyledir:

“Leylek, baharı müjdelere. Güzün uzak diyarlara gidişlerinin ardından yüz yirmi gün sonra yuvalarına dönerler. O zaman bahar gelmiş demektir. Leyleği uçarken görenin nasibi uçar. Yuvasında otururken görenin nasibi toplu olur. Leyleği öldürmek iyi değildir. Leylek sıcak topraklara gider. Bu yüzden ona “Hacı baba”[6] denir. Leyleği havada gören çok gezer. Leyleği otururken gören “Hacı baba sen otur ben gezeyim” demelidir. Leyleği otururken görenin o yıl evde oturacağına; uçarken görenin çok gezeceğine inanılır. Leylek üç yavru yapar. Birini illaki düşürür. Leyleğin eşi ölürse çiftleşmediği; evini bozmanın felaket getireceği yaygın inanışlardır. Evin üstüne yapılan yuva yıkılmaz. Ev göçse de leyleğin yuvasını bozmak iyi değildir. Leyleğin üç ya da dört yavrusu olur, birini kurban eder” (Olgunsoy, 2007: 136-138).

Baharın müjdecisi ya da getiricisi olarak algılanan leyleğin yuvasının bozulmaması gerektiğine dair inanç, kutlu bir kuş olarak kabul edilen leyleğin kutsal topraklara gidip geldiğine inanılmasının yanı sıra, evi ev ahalisiyle birlikte koruyan, bereket getirici bir “iye” olarak algılanmasındandır. Çatıdaki yuvanın evi yangın ya da ateşten koruyacağı, yuvası bozulduğu takdirde evi yangından korumayacağına dair inanç çok iyi bilinmektedir. Kutsallığına inanılan hayvanların öldürülmesi ya da yuvalarının bozulması evin kutunun, bolluk ve bereketinin yitirilmesine sebep olacağı anlamına gelmektedir.

Leyleğin yavrularından birini yuvadan düşürmesi, yavrularından birisini Tanrı’ya kurban ettiği inancını doğurmuştur. Böylesi bir davranış biçimi, güney ülkelerine, başka bir deyişle kutsal topraklara gidip gelen “hacı” leyleğe uygun bir davranış olmakla birlikte, söz konusu eylemle ilgili yorumun, ilk doğan erkek çocukların Tanrı’ya kurban edildiği eski Filistin geleneğine (Graves-Patai, 2009: 251) kadar dayandığını ifade etmek de mümkündür.

Balıkçıl (kutan), leylek ve turna gibi “uzun bacaklılar” (ciconiformes) kategorisine giren kuşlara, sadece Anadolu coğrafyasında değil, Türklerin yaşadığı diğer coğrafyalarda da kutsallık atfedilmiştir.

Uzun bacaklı kuşlardan balıkçıl (kutan), leylek ve turna gibi

kuşların Türk mitolojisindeki anlam ve yeri büyüktür. Nemli, rutubetli toprak ve verimlilikle bağlantılı “calğız ayağı men turgan kus”ları (tek ayağı üzerinde duran kuşları), su ile yerin (gökle yer-sularının) hükümdarı, verimlilik ve bereketin dişi soylu iyesi olarak nitelendirilmekte, söz konusu kuşların (leylek, turna, vd.) hayat veren âlem/dünya ağacıyla olan bağlantılarına dikkat çekilmektedir(Serikbol, 2004: 229).[7]

Serikbol’a göre “tek ayağı üzerinde duran kuş”, dişi-kadın soylu bir sifata sahiptir. O, aynı zamanda ongunluk özelliğini de taşımaktadır. Örneğin, Başkurtların “Ösirgen” kabilesinin ongunu geçmişte turna olmuştur. Yani bu tür kuş sureti, bazıları için “ana”, bazıları için “kadın eş”, bazıları içinse “kız” işlevini yerine getirmiştir. En önemlisi de o, belli bir grubun “anası” ya da “lideri” ve “öğretmeni” olarak tasvir edilmiştir (Serikbol, 2004: 230).[8]

Serikbol’un tespitlerinden, uzun ba- caklılar kategorisine giren leylek, turna ile birlikte dişi ruh, doğurucu ananın sembolü olduğu anlaşılmaktadır. Hayat ağacı (âlem ağacı) ve leylek arasında doğrudan bir bağlantı vardır. Türk mitolojisinin ağaçtan doğan çocuklarıyla leyleğin getirdiği çocuklar, aynı algılamamanın ürünleridirler.

Ağaç, kuş, koruyucu dişi ruh (Umay), yuva, doğum ve çocuk arasındaki ilişki, Güney ve Kuzey Sibirya Türk topluluklarının inançlarında çok daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Söz konusu bölgelerden tespit edilen yaratılış mitleriyle kimi kahramanlık destanlarında hayat ağacının ilk insanın yaratılışında merkezi bir yer işgal ettiğini burada uzun uzun anlatmaya gerek yoktur.[9]

Başta kayın olmak üzere, kutsal kabul edilen ağaçların Türklerdeki doğuma bağlı inanış ve uygulamalarda özel bir yeri vardır.[10] Koruyucu ruh Umay’ın Cennetten gönderilirken Tanrı’nın izniyle yanında getirdiği kayın ağacı, doğum ritüelinin baş aktörü olarak yerini korumuştur. Tanrı kutu taşıyan kayın, Umay’ı sembolize eden bir objeyle birlikte sağlıklı doğum, sağlıklı anne ve bebeğin teminatı anlamı taşımaktadır.

İlahi ana-tanrıça Umay, Hakas inançlarına göre bir taraftan

gökyüzünde, beyaz bulutların arasında bulunmaktadır; diğer taraftan da mağaranın sahibesidir. Ruhların koruyucusu Imay, Sayanlara göre, Imay-Tashıl dağında yaşamaktadır. Bu dağın yaşlı bir sahibinin olması dikkate değerdir. Bununla gelenek, ilahî çifti “yeniden canlandırmaya” çalışmaktadır. Şaman folklorundan ilham alan Budizm ikonografisi tasvirlerindeki mağaranın girişinde oturan, etrafı kuşlarla ve vahşi hayvanlarla çevrilmiş kel beyaz ihtiyar da doğrudan sembolik bir nikâhı-döllemeyi hatırlatmaktadır. Gelecekteki bebeğin ruhu için şaman dağa doğru yönelip Umay’a seslenmektedir.[11] Bu dağda gelecekteki çocukların ruhlarının bulunduğu beşikler asılı durmaktadır. Dağ, yaşam gücünün pınarıyla özdeşleşmektedir. (Sagalayev 1991: 58)

Umay ile leylek arasındaki bir başka bağ renk itibariye kurulabilir. Tanrı mekânına aitlik ve kut ifade eden ak renk, ak saçlı Umay’dan ak tüylü leyleğe dönüşerek sembolize edilmiştir. Yine aynı familyadan olan kuğuların da kutsallık arz etmesi leylek ile benzer özellikler taşımasından kaynaklanmaktadır. Hakasçada huu terimi, ‘beyaz, solgun, renksiz’; ‘çıplak’, ‘ölü’, ‘buralı olmayan’ gibi anlamlarda kullanılmaktadır. (Sagalayev 1991: 62)

Türk toplulukları, “Ayısıt”, “Imay”, “Umay”, “Umay Ana”, “May-Ene”, “Imay-İce, Dyayık” gibi adlar verilen ve doğuma yardım eden, dünyaya gelen çocukları koruyan, bolluk ve bereket getiren bu dişi hamî ruhu güncelleyerek günümüze kadar yaşatmışlardır. Yakutlara göre, “Ayısıt” adı verilen bu dişi hamî ruh, doğuma yardım etmek amacıyla kimselere görünmeden hamile kadının başucuna inmekte ve üç gün boyunca orada kalmaktadır (Alekseyev, 1980: 161). Yakutların dişi hamî ruhunun doğum töreninde bulunmasının işareti, kafasına göz yerine boncuklar takılmış tavşan postu kullanılmasıdır. Rusça’da leylek karşılığında kullanılan “aist”in Türkçe”Ayısıt”tan türemiş olması leylek- Umay-Ayısıt ortak kökeninin bir başka dehhdır.[12] (Sagalayev 1991:52 vd.)

Hakas Türklerinde “Umay” adı verilen dişi ruhun simgesi ok ve yay, iğ, bronz düğme ve ipe geçirilmiş deniz kabuğu olmuştur. Teleütlerde “May- ene”nin simgesi beşiğe asılan üzerine

tahtadan yapılmış küçük ok ve yay modeli işlenen beyaz bir kumaş parçasıdır. Sayan-Altay Türkleri, doğum sırasında hamile kadının başucunda duran dişi ruhun, bebeğin sağlığına kast eden kötü ruhlara ok atarak bebeği koruduğuna inanmışlardır (Gemuev-Lvova, 1989: 150-151).

Umay'ın bebeğin ruhunu koruma vazifesi bazen farklı da olabilmektedir. Bebeğin yakınlarının Tanrı'nın hoşuna gitmeyecek davranışlarda bulunması, ruhun geri alınmasına sebep olabilmektedir. Örneğin bebeğin anne-babası nefsi olduğunda evdeki suların ağzını açık bırakmışlarsa böyle bir cezayı hak etmişler demektir. Al karısı formunda gelen kuş (ki böyle durumlardan korunmak için kırklı bebeğin üzerine al bir örtü örtülür), parmağındaki yüzüğü açıkta olan suya atarak ruhun geri alınmasına yani çocuğun ölmesine sebep olabilmektedir. (S.Ü.THKA ve U.Kaset nu. 1544) Hakaslarda da hamilelik sırasında kadın belli emirleri ve yasakları gözetmezse, pala ice ("çocuğun annesi", Umay'ın sıfatlarından biri) çocuğu göbek bağıyla boğarak öldürebilmektedir". (Sagalayev 1991: 67) V. İ. Verbitskiy'nin sözlüğünde, Umay'ın iki görünüşte sunulması da bu düşüncüyü doğrulamaktadır. Umay çocukların koruyucusu olarak iyi bir ruhtur; diğer taraftan ölüm meleği olarak algılanır ve can çekişenlerin ruhunu alır. Sagalayev'in belirttiği üzere Hakas- lar da Ak Umay'ın yanı sıra, Kara-Imay'ı da mümkün kılmaktadırlar. Kara Imay, barınakta sık sık çocukların ölmesiyle kendini göstermektedir. Kara-Imay'ın ölen çocuğunun ruhunun, siyah olan "kısmı" olduğu sanılmaktadır. Kam, Ak Umay'ı kendine çektiği halde bunu "bastırır boğar". Bu amaçla Beltirler kilden Kara-May figürü, Şorlar ise küçük ağaç beşiğin içine yatırdıkları paçavradan yapılmış kuklayı yaparlar. Hastanın iyileşmesinden sonra, kilden yapılmış figürü atarlar (Sagalayev 1991: 67). Kara Kırgızlarda Umay tasvirinin manasını yeniden idrak etme süreci o kadar ileri gider ki, o, kötü yürekli ruh mayneke haline gelir. Şöyle bir yemin vardır: "Mayneke olayım ki" (Sagalayev 1991: 67).

Sagalayev'in S.V.İvanov'dan aktardığına göre Umay ile "gökteki" bazı tipler arasında yakın bir benzerlik vardır.

Gök katlarında yaşayan ve kendisine isminden de anlaşıldığı üzere yaratıcı rolü yüklenen Yayıçi / Dyayıçi" (Yayı / Dyayı)-Ana, Ülgen ile insanlar arasında bir aracıdır, fakat o da yaratma kabiliyetine sahiptir. Halkın koruyucusu, her şeyin iyi olacağını garantörü, tabiatın yenilenmesinde, hasatta ve doğumda etkili olan Yayı, gök katlarının üçüncüsünde yaşamakta ve Ülgen ailesi içerisine dâhil edilmektedir. Bazı kaynaklara göre o, Ülgen'in oğlu, bazılarına göre ise May-ene adlı kızıdır (yani Umay'dır) (Sagalayev 1991: 69-70). Bazen Dyayı, Ülgen ile birlikte gök katlarının dokuzuncusuna yerleştirilmektedir.[13]

Dyayı özellikle Altay Türkleri tarafından doğrudan insanları koruyan varlık olarak görülmektedir. Gök boncuk/ düğmeden gözleri olan beyaz tavşan derisi ile temsil edilen ve Ülgen tarafından yeryüzüne gönderilen "Dyayı-tavşan" "aile fetişi" olarak kabul görmektedir. (Sagalayev 1991: 70) Türk kültüründe ebelik mesleği ile yukarıda sözü edilen dişi hami ruh arasında bir bağ kurulmaktadır. Bebeklerin göbek bağlarını "Imay ice, göbeği kesiyoruz! Korum ve güçlendir onu!" diyerek kutsal kayın ağacı ile kesen ebeler, doğum yaptırmadan önce "Bu benim elim değil, Imay ice'nin elidir" diyerek doğumu kolaylaştırmaya, olası tehlikeleri bertaraf etmeye çalışmışlardır. Anadolu coğrafyasında da Umay'ın yerini Fatma (Fadime) Ana'ya devreden ebe kadınlar, "Bu benim elim değil, Fatma Ana'nın elidir!" diyerek doğum yaptırmaktadırlar.

Bu durum bebeğin sonu/plesenta- nın defin töreninde de tekrar etmektedir. Hakaslar arasında plasentanın defin törenini yapan ebe, loğusayı "mezarın" etrafında dolaştırmakta ve Umay'a şöyle hitap etmektedir: "Imay-ice, kendi çocuklarını koru! Çocuğumun annesi, bana kendi güçlerini ver!" Bu tören için toplanmış olan ihtiyar kadınlar ve erkekler duadan sonra ayin yemeğine başlamaktadırlar. Bu sırada herkes "gülmek ve yüzünün neşeli ifadesini korumak mecburiyetindedir (Sagalayev 1991: 64).

Kırgız Türkleri "Umay" adıyla, bebekleri koruduğuna ve havada yuva yaptığına inanılan bir masal kuşu tasvir etmektedirler (Abramzon, 1949: 84). Yakutlar dişi ruh Ayısıt'ı kuğu ya da

turna kuşu biçiminde tasavvur ederken Kumandı şamanları Ubay-ene'yi ana-kuş olarak nitelendirmiştir (Satlayev, 1974: 149-150).

Kumandin mitolojilerinde Umay'ın tipi Payna'nınkine yaklaştırmakta[14] ve ona şöyle seslenilmektedir:

*Temiz gökten süzülerek kon,
Ubay ene, kuş ana.
Eteği sen açık bırak,
Kendi yoluyla çocuk çıkıversin.*
(Sagalayev 1991: 77)

Hakasların kısır kadınların tedavisi için yaptıkları törende Umay'ın gökten bir kuş şeklinde inişi canlandırılmaktadır. Tören için evin erkeği tarafından çadırın toprağına köküyle birlikte küçük bir akağaç gömülmektedir. Ağacın altına küçük bir masa konulmakta; kam, akağaca seslenilmektedir.[15]

Kuş ile bebeklerin ruhlarıyla özdeşleştirilen dışı ruh Umay'ın birleşmesi, Türkler ve Moğollar arasında "kuş-ruh" ("dış ruh") tasavvurunun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ruhun bir kuş biçiminde tasavvur edilmesi, Türkler arasında, bir yandan henüz bir bedene bürünerek dünyaya gelmemiş olan insanların ruhlarının bir kuş biçiminde hayat ağacının dallarında beklediği inancını doğururken, diğer yandan da ölen insanların ruhlarının bedeni bir kuş biçimine bürünerek terk ettiği inancını ortaya çıkarmıştır. Söz konusu inancın bilinen en eski Türk yazılı kaynaklarındaki yansımalarını, Orhun Yazıtları'nda görmek mümkündür. Orhun Yazıtları'nda Kül-Tegin gibi kağanların ölümleri için "kergek boldı" ibaresinin yanı sıra, "uça bardı" (uçup gitti) filli de kullanılmıştır (Ergin, 2001). Eski Türk inancına göre, bu dünyaya Tanrı tarafından vazifeli olarak gönderilen hanlar, vazifelerini tamamladıklarında geldikleri yere, yani Tanrı katına uçmaktadırlar.

Kuşlarla hayat (ömür) arasındaki ilişkiyi yansıtan inancın tasviri yansımaları, Kül-Tegin heykelinin börtünde "kanatlanan kuş" (ruh) biçiminde ortaya çıkarken Yakut Şamanlarının

kısırlığı tedavi etmek amacıyla gerçekleştirdikleri pratiklerde ağaçtan yapılmış küçük bir kuş tasvirinde görülmektedir. Kısırlığı sağaltma pratiklerinde kullanılan küçük kuş tasviri, müstakbel bebeğin ruhunu temsil etmektedir (Gemuev- Lvova, 1989: 153).

Ruhun kuş olup uçuşu ile ilgili inançta cennetle de bağ kurulmuştur. Cennetin eski Türkçedeki karşılığı ve Tanrı'nın kutlu mekânı "uçmak", iyi ruhların, kutlu kişilerin yaşadığı-kuş suretinde uçtuğu bir yerdir. Dede Korkut kitabında her hikâyenin sonunda boy boylayıp soy soylayan ve yöm veren Korkut Ata'nın kutsalları sıralarken "Kanatlarının uçları kırılmasın" (Ergin 1986: 18 vd.) demeyi ihmal etmemesi ruh-kuş- cennet algısının bir tezahürü olarak yaşamaktadır. Günümüzde çocuk, bebek ölümleri -günahsız olduklarından emin bir şekilde cennete gidecekleri kastedilerek- "kuş oldu uçtu", "uçtu gitti" şeklinde ifade edilmektedir.

"Uçmak" gibi "konmak" da ortak köken ifade eden mitolojik bir sözcüktür. Günümüzde daha çok kuşların yere inişini ifade eden bu sözcük, Türkmenlerde yaygın olduğu üzere insanın bir araçtan (uçak vs.) yere inişini ifade etmek için kullanılmaktadır. Menakıpnamelerde erenlerin kuş donuyla seyahat edip yere "konmaları"(Ocak 1983), Anadolu'da gelinlerle ilgili yakımlarda gelinlerin kuş (güvercin, kartal vs.) suretinde koca evine "konmaları" (Ergun 1995), Türk gelininin mitolojik göçünde kuş ile ilgili ayrıntılar (Ergun 2004b; 2010), manzarayı netleştirmektedirler.

Türk lehçelerinde kullanılan "bala" kelimesi, kuş ile bebek/çocuk arasındaki ilişkinin göstergesidir. Hem kuş hem de bebek için kullanılan "bala"nın ilk anlamı "kuş yavrusu"dur.[16] Bebek için kullanılan bir başka ortak köken sözcüğü "yavru"dur. Bebeğe annesi tarafından içten söylenmiş bir "yavrum" sözü kadar etkileyici bir söz herhalde yoktur. Diğer hayvanların, kuşların yavruları için kullanılan ortak sözün "insan yavrusu" ile yollarının kesişmesi manidardır.

Evrenin ve ilk insanın yaratılışıyla ilgili mitik tasavvurlarda karşımıza çıkan "yumurta" ile "yuva", kuşlarla insan (bebek) ruhu arasındaki bağlantıya dikkat çekmektedir.

Güney Sibirya Türkleri arasından derlenen yaratılış mitlerinde, Tanrı'nın (Ülgen, Kayrahan) daha sonraki adı "Erlik"e dönüşecek olan "kişi" ile birlikte uçsuz bucaksız su üzerinde kara kaz biçiminde yüzdüğünden, yerin yaratılması için gerekli olan toprağın suyun dibinden kuşlar tarafından çıkarıldığından söz edilmiştir.[17] Bu tür ifadeler, Gemuev ile Lvova'nın da dikkat çektiği üzere, kuşların yaratılış aşamasında önemli bir rol icra ettiğini, bu rolün de "insan ruhu", "kuş", "doğum" ve koruyucu dişi ruh "Umay" arasındaki münasebetleri izah etmede önemli olduğunu göstermektedir. Yaratılış aşamasında karşımıza çıkan kuşun yumurtası ve yuvası da yukarıda sıralanan unsurların mitolojik tefekkürdeki anlamları açısından dikkat çekicidir (Gemuev-Lvova, 1989: 154-155).

Yakut tören metinlerinde sadece kozmos değil, aynı zamanda onun üzerinde yaşayan bütün canlılar var oluşlarını yumurtaya borçludurlar. Mitik tasavvura göre genel hayatın kaynağı olan yumurta, doğal olarak akla, kuşları ve kuş biçiminde tasavvur edilen ruhlar ile yine kuş biçiminde tasavvur edilen Umay'ı getirmektedir.[18] "Yuva"nın (uya, üye) Türk lehçelerinde hem insan hem de kuş barınağı anlamına gelmesi; Kırgız Türkçesindeki "tohum, nesil, evlat, kuşak, cin, tür" anlamlarına gelen "tukum" (Türkiye Türkçesindeki biçimi "tohum"dur) kelimesinin "yumurta" anlamını da içermesi (Gemuev-Lvova, 1989: 155), çocuklara dünyaya gelişleri hakkında söylenen "beyaz yalan"ın mitik arka planını ortaya koymaktadır.

Yukarıdaki tespitlerden de anlaşılacağı üzere Türk mitik tasavvuru, bebeklerin doğumuna refakat eden, doğumu zorlaştırmaya ya da engellemeye kalkışabilecek kötü ruhlara karşı mücadele eden, çocukları koruyan dişi ruh Umay'ı kuş biçiminde tasavvur etmiştir. Aynı mitik tasavvurda insan ruhu da kuş biçiminde algılanmıştır. Daha çok güney ve kuzey Sibirya sahalarında karşımıza çıkan bu mitik tasavvur, Türklük coğrafyasının batı ve güney bölgelerinde, kendisine kutsallık atfedilen leylek ön plana çıkarılarak sürdürülmüştür. Umay'ın yerine Fatma (Fatıma) Ana'yı ikame eden Anadolu Türkleri,

çocukların dünyaya gelmesini sağlayan ve onları koruyan Umay'ı temsil eden kutsal kuşların yerine de "hacı" leyleği geçirmiştir.[19]

3. Leylek ve Nazar

Tanrı tarafından çocukları korumak üzere görevlendirildiğine inanılan ana-kuş/Umay/Ayısıt ve onun günümüzdeki sembolü olan leylek kut taşımakta ve nazardan korumaktadır. Leylek bacalara yerleşerek evleri de korumaktadır. Diğer taraftan tabiatta bulunan zararlıları temizleyerek bereket getirmektedir.

Leylek dışkısı halk arasında "her derde deva" olarak görülmektedir. Nazarlık olarak bez içinde çıkınlanıp düğümlendikten sonra evde, sandıkta vb. özenle saklanmaktadır.[20] İnanışa göre leylek, somut olan kötülük ve hastalıklara karşı değil soyut kötülüklere karşı korumaktadır.[21]

Leylek ile bebek arasındaki ilişki loğusa hamamında da ortaya çıkmaktadır. Doğum yapmış kadın ve bebek kırk gün sonra hamama götürülüp "çingıl" ile kırklanmaktadır. Bir ip üzerine dizilmiş leylek gagası, kemiği, kuş kanadı, üzerlik, nazarlık, mavi taş, eski kilit, madeni para, midye kabuğundan oluşan çingıl, son durulanma suyunda tasın içine konmakta ve üçer kez bebek ve lohusanın başından aşağı dökülmektedir. (Türkyılmaz 2000: 93)

Nazarlığın etkinliği, yaptıranların buna inanmaları ile doğru orantılı olarak artmaktadır. Ayrıca hocanın becerisi ve üfürüğünün kuvveti muradın gerçekleşmesi ve nazardan korunma için çok önemli görülmektedir.

Leylek bacağı nazardan ve büyüden korumak maksadıyla kullanılış amacına göre farklı işlemlerden geçirilmektedir. Her uygulamada farklı dualar yanında mutlaka Fatiha Suresi okunmaktadır. Leylek bacağı nazarlığı yapımında zamanlama da önemlidir. Mutlaka eski takvime göre yapılmalıdır. Abdestsiz hiçbir dua okunmamalı, büyü yapılmamalıdır. Nazarlık olarak hazırlanan leylek bacağı, kesinlikle başkasına gösterilmemeli; örtülü durmalıdır. Gösterilmesi durumunda tılsımın

bozulacağına inanılmaktadır (Oğuz-Oral 2004: 51-52).

Leylek bacağı nazarlıkları ev, insan ve hayvanlar için hazırlanmaktadır. Ev için yapılanlar, leylek ayağının perdelerine, özellikle de yazı yazmaya müsait olan ayağın alt kısmına bazı dualar yazılarak ve öd ağacı ile tütsülenerek hazırlanmaktadır. Bu iş için özel beyaz kalem kullanılmaktadır. Yazılan ayetler ev sahibinin yıldızına göre değişiklikler arz etmektedir. Yedi ip bağlanarak evin en görkemli yerine asılması; tuvalet ve banyoya yakın olmaması gerekmektedir. Yedi ip bağlama, mitolojik düşüncenin karakteristik rakamıdır. Güney ve kuzey Sibiryâ Türk topluluklarına kadar yaygın bir şekilde yaşayan yedi ip bağlama, yaşlı koruyucu ana ruh Umay'ın saçlarını (Sagalayev 1991: 55) ve cennetin-göğün yedinci katını sembolize etmektedir. Bu inancın uzantıları Anadolu'da leylek görünce saçları çekme ve bu sayede uzun, güzel saçlara sahip olunacağı şeklinde yaşamaktadır.[22]

İnsanlar için yapılan nazarlıklar leylek bacağından kesilmiş 3 cm.lik parçalar iyice temizlendikten sonra kemik delinerek yapılmaktadır. Delik kısma dua okunması özel bir önem arz etmektedir. Daha sonra kemiğin üzerine dua yazılıp yedi kat özel ibrişimle sarılmaktadır. Nazarlık yetişkinler tarafından boyna asılmakta veya iç çamaşırların iç kısmına iliştirilmektedir. Bebeklerin ise kundağına veya beşiğine takılmaktadır. Yetişkinler ve bebekler için hazırlanan nazarlıklar için okunan dualar farklı olmaktadır.

Hayvanlar için aynı şekilde nazarlık hazırlanmakta ve boynuna asılmaktadır. Leylek bacağı nazarlığı için söylenen sözler, baştan beri leyleklerle ilgili vurgulanmaya çalışılan düşüncüyü tasdik eder niteliktedir: "Leylek kemiğinden yapılan bu muska hayvanın boynuna asılır ve onların koruyucusu olur" (Oğuz-Oral 2004: 51-52).

Kendisine nazar değdiğine inanan kişi, nazar duası okunduktan sonra "Nazarım taş kendim kuş..."(3 defa) deyip kendini duvara ya da taşa üç kere vurursa nazardan kurtulacağı inancı yaygındır.[23]

4. Avrupa Toplumlarında Bahar, Tarım ve Doğum Bağlamında Leylek

Kuzey Avrupa milletleri de çocuklara bebeğin dünyaya gelişini izahta leyleği bir aracı olarak seçmişlerdir. Bebeklerin leylekler tarafından getirildiğine dair Kuzey Avrupa'da popüler olan anlatmanın, 19. yüzyılda Danimarkalı ünlü masal yazarı Hans Christian Andersen'in yazdığı masallar sayesinde Avrupa'nın diğer yörelerine ve dünyaya yayıldığı görüşü yaygındır.

Leyleğin Avrupa (özellikle de Kuzey Avrupa) coğrafyasındaki yeri ile ilgili en önemli kaynak, Angelo de Gubernatis tarafından iki cilt olarak hazırlanan *Zoological Mythology or The Legends of Animals*'tır.

Leyleğin, mitolojide yağmurlu ve kasvetli mevsimi temsil ettiğini ifade eden Gubernatis, eserinin ikinci cildinde, çocuğun doğuşu ile leylek arasındaki ilişkiye değinmiştir (de Gubernatis, 1872: 261). [24] De Gubernatis'in leyleğin simgesel anlamı ve çocuğun doğumuyla olan bağlantısı hakkında verdiği bilgiler, leylekle ilgili söz konusu tasavvurların kaynağının sadece Avrupa coğrafyası olmadığını ortaya koymaktadır. Mitolojik bir arka plana sahip olan leyleğin kutsallığı (özellikle de çocukların dünyaya gelişleriyle olan bağlantısı), Anadolu Türkleri de dâhil olmak üzere Müslüman toplumlarca, İslam'ın kutsal mekânı Kâbe'nin bulunduğu topraklar da göz önünde tutularak yeni anlamlar eşliğinde güncellenmiştir. [25]

Gagavuzlar arasından tespit edilen ve 4. dipnotta zikredilen leylekle ilgili anlatı, Polonya'da masal formunda tespit edilmiştir. Söz konusu masal, Tanrı'nın sayısız bir şekilde çoğaldıkları ve gereğinden fazla soruna neden oldukları için bir çuvala doldurduğu kurbağa, kertenkele, yılan ve diğer bazı hayvanlardan söz eder. Masalda Tanrı, çuvalı denize boşaltması için bir insana verir. Zayıf adam, içinde ne olduğunu görmek için çuvalı açar. Bütün hayvanlar kaçıp saklanır, bundan dolayı da Tanrı adamı, onları avlaması ve pisliklerini temizlemesi için bir leyleğe dönüştürür (Knab, 1996).

Hint-Avrupa inançlarında, tanrıların insanlara tarım sezonunun başında gönderdiği bir elçi olarak kabul edilen beyaz leylek, toprağı uyandırmak için sıcaklık ve yeni bir hayat getiren, hasadı arttırmak için ekinleri koruyan bir elçidir.[26] Antik Roma devrinde insanlar, leyleklerin düşünceli ve özverili hayat tarzlarından çok etkilenmişler ve gençlerin yaşlıları gözetmeleri gerektiği konusunda çıkarılan yasalara “leylekler yasası” adını vermişlerdir.

Beyaz leylekler üzerine yaptığı önemli çalışmalarla da tanınan V.N.Grişçenko, Orta Çağ’da Orta Avrupa’nın pek çok yerinde, özellikle de Almanya’da, beyaz leyleğe zarar verenlerin bir insana zarar vermiş gibi cezalandırıldıklarından söz etmiştir. Almanya, leyleklerin yuvalarının korunmasını ciddiye alarak çok sayıda önlem almış; leylek yuvalarının korunması için gerekli masrafları karşılamıştır (Grişçenko, 1998: 121).

Almanlarda beyaz leyleğin uçup gelmesi büyük bir olay olarak algılanmıştır.

İnsanlar leyleklerin gelişini birbirlerine haber vermişler, devletin bekçileri çan çalmışlar, piknik yapmışlardır. Hatta leyleklerin geldiği gün liseler kapatılıp tatil ilan edilmiştir. Tatil edilmediğinde ders yapılmadan sadece masallar anlatılmıştır. Çocuklar dışarıda toplu halde yürüyerek hediyeler dağıtmışlardır. Leyleğin gelişini ilk haber verene, “karavay”[27] hediye edilmiştir. Pek çok ülkede beyaz leyleklerin uçup gelişiyile ilgili fallar açılmış, çeşitli büyüklük eylemler gerçekleştirilmiştir (Grişçenko, 1998: 123). Leyleklerin gelişiyile birlikte düzenlenen etkinlikler, aynı zamanda baharın gelişi şerefine düzenlenen etkinliklerdir. Baharın gelişine bağlı inanış ve uygulamaların, hayvancı ve tarımcı toplum- larda, genellikle ortak motifler içerdiği bilinen bir husustur. Genellikle mart ayında sıcak ülkelere yuvalarına dönen leyleklerin gelişiyile tabiat yeniden canlanmakta, bahar gelmekte, hayvanlar yavrulamaktadır. Leyleklerin dönüşleriyle ilgili algılamalarla motiflerdeki benzerlikler, Grişçenko’nun Almanlar özelinde verdiği bilgilerin, temelde evrensel bir karakter arz ettiğini ortaya koymaktadır.

Slavlar, leyleklerin gökten baharı ve yeni doğacak çocukları getirdiğine, vefat edenlerin ruhlarının leyleğe dönüşüp gittiğine inanışı yaygındır. Beyaz leylek, Almanlarda Donor adlı Tanrı'nın kutsal kuşu olmuştur. Bundan dolayı leyleğin istediği gibi davrandığına; leylek yuvasının şimşek ve yıldırımdan koruduğuna inanılmaktadır. Böcekleri yiyerek tarlaları temizleyen leylek, Ermenilerde tarlaları koruyan bir varlık olarak düşünülmüştür. Ukrayna'da hangi köyde leylek çok olursa, o yıl orada çok mahsul olacağına inanılmıştır (Grişçenko, 1998: 124-125).

Bulgarlar ve Sırlar, beyaz leyleğin yağmuru önceden sezdiğine inanmışlardır. Almanya ve İsviçre'de şöyle bir inanç vardır: Eğer leylek baharda temiz gelirse yaz kuru ve sıcak olacak; kirli gelirse soğuk ve yağmurlu olacaktır (Grishchenko, 1999). Dünyanın yaratılışı hakkındaki bir Ugor destanında evinin arkasında altın yapraklı bir akağaç yetiştiğinden bahsedilen "Numi-Torum" ve "Kaltaş", Umay'ın bir yansıması olarak görülmekte, silik de olsa aynı fonksiyonu paylaşmakta ve Avrupa'da leylek algısının mitolojik arka planını oluşturmaktadır. (Sagalayev 1991: 75)

Dünyevi hayata dair şarkılar sayesinde canlanan altın guguklar, hayat sürecinin tarihini ölçen guguklar Güney Sibirya folklorunun geleneksel tiplemesidir ve Mansilerin destanlarındaki bu detay, büyük ihtimalle Türklerden alınmıştır.(Sagalayev 1991: 76) Umay anlatılarında olduğu gibi ana-tanrıça Kaltaş, bazen kuş şeklinde yuvada kuluçkaya yatmaktadır. Sagalayev'in V.N.Çernetsov'dan naklettiği Mansi "kuş" şarkılarında insanlığın ilk anasını yetiştirmektedir ve bununla ata-kuştan, ata-insana geçiş gösterilmektedir.[28]

Sonuç

Baharın müjdecisi ve bereket getiricisi olan leylek, Sibirya, Türkistan ve Anadolu Türkleri açısından tabiatın yeniden dirilişiyle bebeklerin dünyaya gelişini simgelemektedir. Anadolu Türklerinin leyleğe atfettikleri kutsallığın, özellikle de leylekler ile çocukların dünyaya gelişi arasında

kurdukları bağıın köklerini, Türk mitolojisindeki dişi ruh Umay, kuşlar, insan ruhu ve doğumla ilgili tasavvurlarda aramak gerekmektedir. Kuzey ve Güney Sibirya sahasında çok daha belirgin bir şekilde karşımıza çıkan kuş biçiminde tasavvur edilen dişi ruh Umay ve Ayısıt ile yine kuş biçiminde tasvir edilen insan (bebek) ruhu ile ilgili algılamalar, batı bölgelerinde devreye leylek sokularak güncellenmiştir. Başka bir deyişle Kuzey ve Güney Sibirya başta olmak üzere, Türk topluluklarının yaşadığı coğrafyalarda yaygın olan kuş biçiminde tasavvur edilen dişi hami ruh “Umay” ile bebek ruhları arasındaki ilişki, Anadolu coğrafyasında leylek ile bebek arasındaki ilişkiye dönüşmüştür.

Yrd. Doç. Dr. Pervin ERGUN,
Gazi Üniv. Fen Edebiyat Fakültesi Türk Halkbilimi Bölümü
Öğretim Üyesi, pervinergun@gazi.edu.tr

Kaynak: Millî Folklor Dergisi, Yıl: 2011, Sayı: 89.

Kaynaklar:

- ♦ Abramzon, S. M. “Rojdeniye i Destsvo Kirgizskogo Rebenka”. Soveta Muzeya Antropologii i Et- nografii, c. 12., Leningrad 1949.
- ♦ Akalın, L. Sami. Türk Folklorunda Kuşlar. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993.
- ♦ Akbaş, Ali. Eylülle Beste. Ankara: Bengü Yayınları. Ocak-2011.
- ♦ Alekseyev, A. N. Ranniye Formı Religii Tyurkoyazıç- nıh Naradov Sibiri. Novosibirsk 1980.
- ♦ Anar, İhsan Oktay. Efrasiyab’ın Hikâyeleri. 21. Baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- ♦ Andersen, Hans Christina. 100 Temel Eser-Andersen Masalları. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2008.
- ♦ De Gubernatis, Angelo. Zoological Mythology or The Legends of Animals. 2. c., London 1872.
- ♦ Duran, Hakkı (2009)Çankırı Araştırmaları (Söz konusu yazı için 25.01.2011 tarihinde <http://>

www.aktifbir.com/forum/f32/cilt-lekeleri-hakkinda-1-a-93
adresli internet sayfasına başvurulmuştur.)

- ♦ Ergin, Muharrem. Dede Korkut Kitabı. Ankara: TDK Yayınları, 1997.
- ♦ Ergin, Muharrem. Orhun Abideleri. Ankara: Boğaziçi Yayınları, 2001.
- ♦ Ergun, Pervin. "Aydın'ın Kuyucak İlçesi Düğünlerinde Maytapçılık Geleneği", III. Milletlerarası Türk Halk Edebiyatı ve Folkloru, 09.11 Ekim 1995, Konya KB Yayınları, 1995.
- ♦ Ergun, Pervin. Türk Kültüründe Ağaç Kültü. Ankara: AKM Yayınları 2004a.
- ♦ Ergun, Pervin. "Türk Kültüründe Kavaktan İnen Gelin Motifi", Mitten Meddaha Türk Halk Anlatıları Uluslar Arası Sempozyumu, Gazi Üniversitesi, 25-27 Kasım 2004b.
- ♦ Ergun, Pervin. "Türk Gelininin Mitolojik Göçü" Göç Uluslar Arası Sempozyumu. Balıkesir 28-30 Mayıs 2010.
- ♦ Gemuev, I. N.-E. L. Lvova. Traditsionnoe Mirovozz- renie Tyurkov Yujnoy Sibiri-Çelovek Obşçest- vo. Novosibirsk 1989.
- ♦ Graves, Robert-Raphael Patai. İbrani Mitleri Tekvin-Yaratılış Kitabı. (çev. Uğur Akpur), İstanbul: Say Yayınları, 2009.
- ♦ Grishchenko, V. N. "Comparison of The Images of Eagle And White Stork in The Folk Beliefs." Humanitarian Environmental Magazine, Vol. 1. Is. 2. 1999. s. 11-14. (Söz konusu yazı için, 04. 01. 2010 tarihinde <http://www.ln.com.ua/~kekz/english/snm/12-1.htm> adresli internet sayfasına başvurulmuştur.)
- ♦ Grişçenko, V. N. "Behy Aist v Mifologii Evropeyskih Narodov i Sovremennıe Predstavleniye o Pro- ishojdenii İndoevropeystev". Berkut, 7, Vip. 1-2, 1998.
- ♦ Gureviç, İ. S. Kultura Severnih Yakuyov-Ölenevodov. Moskova 1977.
- ♦ İnan, Abdülkadir. Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar. 5. b., Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.
- ♦ İusiumbeli, İrinça. "Gagauz Türklerinin Mitolojisi Üzerine Bir Deneme". Millî Folklor, 9 (68), 2005.

- ◆ Kaşgarlı Mahmut. Divanü Lûgati-it-Türk Tercümesi III. (Çev. Besim Atalay), 4. b., Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları, 1999.
- ◆ Knab, Sophie Hodorowicz. Polish Customs, Tradition and Folklore. New York 1996.
- ◆ Novik, Y. S. Obryad i Folklor v Sibirskom Şamanizme: Opıt Sopostavleniya Struktur. Moskova 1984.
- ◆ Oğuz, M. Öcal-Zeliha Oral. Türkiye’de 2004 Yılında Yaşayan Halk İnanışları, Nesneler ve Uygulamalar. Ankara: Gazi Üniversitesi THBMER, 2004.
- ◆ Olgunsoy, Berna. Balıkesir Yöresinden Derlenmiş Bitki Ve Hayvanlarla İlgili İnanış Ve Uygulamalar Üzerine Bir Araştırma, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi) Balıkesir 2007.
- ◆ Ögel, Bahaeddin. Türk Mitolojisi (Kaynaklar ve Açıklamalarıyla Destanlar). 1. c., 2. b., Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993.
- ◆ Popov, A. A. “Semeynaya Jizn u Dolgan”. Sovetskaya Etnografya. 4, 1946.
- ◆ Roux, Jean-Paul. Orta Asya’da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar. (çev. Aykut Kazancıgül-Lale Arslan). İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2005.
- ◆ Sagalayev, A. M. Uralo-Altayskaya Mifologiya. Novosibirsk 1991.
- ◆ Satlayev, F. A. Kumandintsi: İstoriko-Etnografiçeskiy Oçerk. Gorno-Altays 1974.
- ◆ Serikbol, Kondıbay. Arğıkazak Mifologiyası. 4. c., Almatı 2004.
- ◆ S. Ü. THKA ve U. Kaset nu. 1544 (Işık Karakoç tarafından 21.02.1995 tarihinde Kahramanmaraş/ Narlıda, Gülümser Fort’tan derlenmiştir.).
- ◆ Türkyılmaz, Dilek. Türk Kültüründe Hamam Geleneği ve Eskişehir Hamamları. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2000.

Dipnotlar:

[1] Aile büyüklerimiz tarafından Muğla-Milas-Kırcağız önünde uzanan düzlüklerle ilgili şöyle anılar nakledilmektedir: “Güz mevsiminde köyün düzlüklerinde leylekler göç töreni düzenlerlerdi. Müsabakalar yaparlardı. Askeri nizam içinde yapılan bu törenlerde çeşitli yarışlar, dövüşler gerçekleştirilirdi. Törenden sonra tekrar askeri nizamla güneye doğru yola koyulurlardı.” (Hasan Ergun, Milas-Kargıcak 1955, ilkokul, vd.) Kaynak kişiler günümüzde bu törenlere tesadüf etmediklerini belirtmektedirler. Aydın, Söke, Milas havzasında, Bafa gölü civarındaki köylerde hala pek çok evin bacasında leylek yuvaları vardır ve eskisi kadar olmasa da leylekler konaklamaktadır.

[2] Çin kaynaklarında yer alan söz konusu üç rivayetle Bahaeddin Ögel’in bu rivayetlerle ilgili yorumları için bk. Ögel, 1993: 13-57.

[3] Leyleğin başlangıçta insan olduğu, daha sonra işlediği bir kabahatten ötürü Tanrı tarafından kuşa döndürüldüğüne dair inanç, günümüz Türk topluluklarından Gagavuzlar arasından da tespit edilmiştir. Gagavuzlar arasından tespit edilen bir rivayette, leyleklerin kuşa dönüştürülmeleriyle sürekli yılan ve kurbağa toparlamalarının nedenleri mit ve inanç bağlamında izah edilmeye çalışılmıştır: “Leylekler bir zamanlar insan imişler. Bir defasında bunlar Allah’ın huzurunda çok günah işledikleri için Allah onları sırtında kocaman bir sandık taşımakla tecziye etmiş. Bir yere gelince, meraklarından sandığı açmışlar. İçinden kurbağalar, yılanlar fırlamış. Allah, onlara kaçan bütün yılanlarla kurbağaları topladıklarında, yine insan olacaklarını söyleyerek cezalandırmış. Bu nedenle leylekler sürekli kurbağa ile yılan toplar.” (İusiumbeli, 2005: 215).

[4] Anneler sırt üstü yere yatıp ayaklarının altına çocuklarını dayayıp havaya kaldırarak leylekle ilgili şu tekerlemeyi söylenmektedirler:

“Leylek leylek havada

Yumurtası tavada

Geldi bizim hayata (büyük balkon)

Hayatımız yıkıldı Leylek hapse tıkıldı”

Tekerleme bittiğinde bebeğin eve, annenin kucağına düşüşünü

sembolize eden sallama ve kucaklayıp öpme figürleri tekrarlanmaktadır. Uygulamaya tarafımızdan pek çok defa şahit olunmuş; eğlenceli bir oyun olarak defalarca uygulanmıştır

[5] Deriden kabarıklık yapmayan soluk pembe kırmızı renkteki halk arasında lekelerle leylek ısırığı denmektedir. Oldukça sık rastlanan bu leke türü en çok ensede görülmektedir. Yüzde görüldüğünde melek öpücüğü olarak adlandırılmaktadır. Vücudun başka yerlerinde de bulunabilen bu lekeler zararsız olduğu için tedavi edilmesine de gerek duyulmamaktadır. Melek öpücükleri çocuklukta kaybolmakta, leylek ısırığı ise erişkin yaşa kadar kalabilmektedir.

(<http://www.aktifbir.com/forum/f32/cilt-lekeleri-hakkinda-1-a-93/> 25.01.2011)

[6] “Anadolu Türkleri leyleklerin Müslümanlarca kutsal sayılan topraklardan geldiğini ve sonbaharda gene ortaya gittiğini değerlendirerek onları hacı olmuş sayar. Türk çocuklarının dilinde bir adları da “hacı-baba”dır. Kimi İslam mabedlerinin bahçesinde (İstanbul-Eyüp Sultan Camii) ağaç kovukları, göçte yolculuklarını sürdüremeyen yaralı leyleklerin sığınağı olarak kullanılmıştır. Ahmet Haşim de, “Gurebahaneyi laklakan” adlı eserinde bu merakta olan bir arkadaşından söz eder.” (Akalin, 1993: 110)

[7] Hint mitolojisindeki “İndra”nın “iktidara” sahip olmak amacıyla çıktığı yolcuğu sırasında akarsu kaynağına geldiğinde “calğız ayağımın tur- ğan” (tek ayağı üstünde duran) dişi Tanrı’ya (dişi ruha) rastladığından, bu tek ayağı üzerinde duran dişi Tanrı’nın iktidar, bereket ve hükümdarlık talihinin tanrısı, yerle suyun reisi, yersel ve göksel hükümlerlerin eşi olduğuna dikkat çeken Serikbol, söz konusu mitin varyantlarında bu dişi ruhun, âlem ağacının dibindeki kaynak başında duran, bu ağacın ruhu olarak tanınan ve turna diye adlandırılan “tek ayaklı insan”a dönüştürüldüğünden de söz etmiştir. “Turnaya benzeyen” tek ayaklı kuşun, ağacın iyesi ya da ruhu olduğuna dair inanca Çin mitolojisinde de rastlanmaktadır (Serikbol, 2004: 229).

[8] Kaşgarlı’nın belirttiği üzere bütün Türk boylarının ongunları kuş türünden seçilmiştir ve bu da damgalara

yansımıştır (Divan-ı Lugati't Türk).

[9] Kutsal ağacın (hayat ağacının) yaratılış mitleriyle kimi destanlardaki yeri hakkında bk. Ergun, 2004a.

[10] Yakutlarda bebeğin doğumu ile ilgili bütün nesnelerin doğumdan sonra ormanda saklandığı, evlerin içindeki bütün eşyalarla birlikte kutsal ağaç yakılarak tütsülendiği, başka bir ifade ile arındırıldığı (Gureviç, 1977: 135-137); Dolganların doğum için hazırladıkları çadırın dışına gövdesi haç biçiminde olan "turu" adındaki genç melez ağacı yerleştirdikleri ve kadınların bu ağaçlara dayanarak doğum yaptıkları bilinen bir husustur (Popov, 1946: 51-52). Altay Türklerinde de kadınlar, geçmişte, tıpkı Dolganlarda olduğu gibi, ağaç ya da sırığa tutunarak doğum yapmışlardır. Çadırdaki ocağa yakın bir yere konan bu ağaca "kayın-ene" (kayın ana) adı verilmiştir. Yakutlar doğum arifesinde ormandan çatallı iki kayın sırığı getirilip çadırın sol tarafında zemine yerleştirir. Bu sıırıkların üzerlerine yağ sürüldükten sonra aralarına uzunlamasına başka bir sırık yerleştirilip üzerine at derisinden halı serilir. Hamile kadın, zemine ot serilen bu tür bir çadırdaki sıırıktan tutunarak doğum yapar (Novik, 1984: 165).

[11] İmay-tashıl, altın kapılarını aç lütfen!

Sol omzumda beyaz kurbanlık kuzu getiriyorum,

İmay-tashıl, altın kale kapılarını aç lütfen! Tapınağına girmeme izin ver, İmay-tashıl!

(Sagalayev 1991: 58)

[12] Hacızade, Leyla. "Eski Türk ve Rusların Etkileşim İzleri". 20.01. 2011 tarihinde <http://www.turkiyat.selcuk.edu.tr/pdfdergi/sl6/hacizade.pdf> 'den alınmıştır.

[13] Ona şöyle seslenilmektedir:

İyi ailelerin koruyucusu,

Dört saç örgülü Dayık ana.

İpek ip dönmektedir!

Bizim embriyoların göbek bağlarının koruyucu-su,

Ağaç kabuğundan beşiği sallayarak

Çocukların embriyolarını (ruhlarını) koruyor!

(Sagalayev 1991: 70)

[14] Sagalayev'in yorumuna göre bu sözcük Payn- ene veya Bay- ene "kutsal -anadır" Payna-Umay kadınlara doğum esnasında yardım etmektedir. Doğumlar zor gittiğinde Kam Umay'a seslenmektedir. Bazen bu isim Ubay olarak da söylenmektedir.

[15] *Ak aydınlıktan davet edilmiş,
Beyaz İmay'a dönüşerek sen geldin,
Küçük beyaz kuşa dönüşerek,
Bıcır-bıcır cıvıldayarak
Altın yapraklı
Zengin akağacın tepesine sen kondun!
Mavi aydınlıktan davet edilmiş,
Mavi İmay'a dönüşerek geldin!
Küçük mavi kuşa dönüşerek,
Bıcın-bıcın cıvıldayarak,
Gümüş gövdeli
Zengin akağacın tepesine sen kondun!*

İmay ice Hayrahan! (Sagalayev 1991: 77)

[16] Balalamak da Türk dünyasında yavrulamak anlamında kullanılmaktadır.

[17] Güney Sibirya Türkleri arasından derlenen yaratılış mitleri için bk. Ögel, 1993; İnan, 2000.

[18] Ural bölgesinde Türk kültürü etkisinde kalan Mansilerde (Sosva'da) doğumdan önce ölen çocukların "kırıldığı"nın söylenmesi bunun da "yumurta yuvadan düştü" anlamına gelmesi düşündürücüdür (Sagalayev 1991: 91).

[19] Çocuk ile aile fertleri, özellikle anne arasında bu konuda şöyle bir diyalog geçer: Çocuk: "Ana/ anne ben nasıl oldum, nasıl doğdum, nereden geldim?" Anne: "Seni leylekler getirdi/Bir leylek seni bacadan attı" Kaynak kişiler leyleğin sevecen olması, yırtıcı olmaması, beyazlığı, güzelliği ve uzun zaman sonra geldiği için tercih edilmiş olabileceğini söylemişlerdir. (Aziz Ayva tarafından Mehmet Atar (Konya-Hadim-Göynükışla 1958) dan 18.02.2010'da ve Kazım Gürsel (Konya-Kadınhanı 1960)'den 23.02.2010'da derlenmiştir.) Önemli bir ayrıntı da bu ifadelerin özellikle yaşlı çiftlerin çocuklarını izah etmek için kullanıldığını belirtmeleridir.

[20] Yrd. Doç. Dr. Armağan Elçi'den 25.01.2011 tarihinde derlenen bilgiye göre kaynak kişinin babaannesi Hüsniye Coşkun (Erzurum 19182005) sandığında böyle bir nazarlığı büyük bir özenle saklamıştır.

[21] Yrd. Doç. Dr. Dilek Türkyılmaz'dan 25.01.2011'de Ankara'da derlenmiştir.

[22] 18.01.2011 tarihinde Ankara'da Doç. Dr. Nesrin Tağızade Karaca'dan derlenmiştir.

[23] Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Halk Bilimi Bölümü yüksek lisans öğrencisi Suna Kakıcı'dan 15.01.2011 tarihinde derlenmiştir.

[24] “Balıkçıl ve leylek, suyu aynı derecede seven iki kuştur ve bundan dolayı bulutlu, yağmurlu, iç karartıcı ya da kasvetli havayı (ki, sıklıkla kara bir deniz olarak tasvir edilir) temsil eder. Gecedan, bulut ya da kıştan, genç güneş, yeni güneş (suda bulunmuş / keşfedilmiş küçük çocuk- kahraman) doğar; bundan dolayı çocukla ilgili popüler Alman inancına göre leylekler, çocuğu pınardan getirir. Bununla birlikte, leylek çocuk-kahramanı gagasında tuttuğu müddetçe çocuk doğmuş kabul edilmez; o ancak gagasını açtığında doğar. Leylek çocuğu annesinin eteğine düşürür. Leylek, kasvetli havayı temsil eder, hava, kutsal kahraman, yani güneş ortaya çıktığında ölüdür.”

[25] Müslüman toplumlarda, yaşarken hacca gidemeyen kişilerin öldükten sonra leylek donuna girerek hac görevlerini yerine getirdiklerine inanılmıştır (Grişçenko, 1998: 122).

[26] “Leylekler, göç edip gittikleri sıcak memleketlerden çoğu zaman mart ayında dönerlermiş. Yani, çiftçilerin ekim-dikim dönemine yetişirlermiş. Almanlarda leylek, Holda adlı Tanrı tarafından gönderilen baharı getirici bir kuş olarak tasavvur edilmiştir. Baltık halklarında, yani Pruslarda, beyaz leyleğin bahar Tanrısı olduğuna inanılan Potrimpocomile ile ilgisinin olduğuna inanılmıştır. Ermenilerde ise leylek, Ara Gehesik'in habercisi olarak kabul edilmiştir. Ölüp dirilen Tanrı olarak kabul edilen Ara Gehesik, Mısırlıların Osiris'i ve Greklerin Adonis'i gibi bir Tanrı'dır. Ara Gehes'in baharı güzelleştirdiğine inanılmıştır.” (Grişçenko, 1998: 123).

[27] çeşitli ekmek ve poğaalardan oluşan ekmek takımı.

[28] *Sert uzun yapraklı bataklık otuna*

Bürünmüş yedi gölün kenarında,

Kurumuř bu bataklık otu parçalarından

Kızlarımı yetiştirmek için, iyi yuva,

Oğullarımı yetiştirmek için, iyi yuva,

Kuş-ben kuruyorum,

Kendi göğsümden yumuřak tüy,

Kuş-ben koparıyorum,

Sert kabuklu iki yumurta Kuş-ben yumurtladım.

Saęlam kabuklu iki yumurta, gagalandı-

Bir ufaklığın gözleri benimkilere benzer,

Ufacık gagası benimkinin aynısı.

Diğer ufaklığın gözleri bambaşka.

Ağzı bambaşka- İnsanoğlunun kızı

İnsanoğlunun yavrusu o... (Sagalayev 1991: 78) Mistika we fantastika